

ส่วนที่ 2

กฎหมายตราสามดวง

ข้อความทั่วไป

ต่อจากสมัยสุโขทัย ได้แก่สมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงก่อตั้งอาณาจักรไทยขึ้นมาใหม่ ณ ตำบลหนองโสน ข้างตะวันตกกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. 1893 ทรงขนานนามราชธานีใหม่นี้ว่า กรุงเทพราชวดีศรีอยุธยา ไม่ขึ้นต่อกรุงสุโขทัย อาณาจักรกรุงศรีอยุธยามีกษัตริย์ปกครองติดต่อกันมารวม 33 พระองค์ เป็นเวลา 417 ปี จึงได้เสียเมืองแก่พม่าเมื่อ ปี พ.ศ. 2310 แม้กษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะตรากฎหมายที่เรียกว่า พระราชศาสตร์ โดยอาศัยหลักในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นจำนวนมากก็ตาม ก็ไม่ปรากฏหลักฐานต้นฉบับกฎหมายที่มีอายุถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่อย่างใด เข้าใจว่ากฎหมายที่ตราขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาคงมีต้นฉบับเก็บไว้ในสถานที่ต่าง ๆ กันสามแห่งคือ

1. ห้องเครื่อง ห้องเครื่องเข้าใจว่าคงเป็นห้องทรงพระอักษรมากกว่าที่จะเป็นห้องเครื่องต้น หรือว่าโรงครัวหลวง⁽¹⁾
2. หอหลวง เป็นฉบับที่สำหรับขุนนางและข้าราชการอ่าน หรือคัดลอกเอาไปศึกษา หรือเอาไปใช้เป็นการส่วนตัว
3. ศาลหลวง เป็นฉบับที่สำหรับผู้พิพากษาคูลาการอ่านและอัญเชิญออกมาพิพากษา อรรถคดี

การที่ไม่ปรากฏต้นฉบับกฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยา อาจเป็นเพราะ

1. กฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยาถูกพม่าเผาผลาญทำลายจนหมดสิ้น เมื่อพม่าเข้าตีกรุงศรีอยุธยาแตก ในปี พ.ศ. 2310

(1)ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช, กฎหมายสมัยอยุธยา (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2510), หน้า 2.

2. เอกสารที่เขียนด้วยมือ ไม่ว่าจะเป็นกระดาษ ใบตาล หรือสมุด มักจะเก็บไว้ได้ไม่นาน

3. การประมวลกฎหมายเมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 ทำให้ตัวบทกฎหมายเก่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาสิ้นความสำคัญ เพราะมีข้อกำหนดให้ใช้เฉพาะตัวบทกฎหมายที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวงเท่านั้นที่อาจนำมาใช้บังคับแก่คดีความ จึงไม่มีความจำเป็นต้องรักษาตัวบทกฎหมายเก่าไว้ และบางครั้งยังต้องทำลายกฎหมายเก่าที่ยกเลิกไปแล้ว เพื่อไม่ให้เกิดความสับสนปนกันระหว่างกฎหมายใหม่กับกฎหมายเก่า

อย่างไรก็ตาม ทางหอพระสมุดวชิรญาณได้เอกสารต้นฉบับกฎหมายที่มีอายุนับถอยหลังขึ้นไปถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาสองฉบับด้วยกัน เป็นกฤษฎีกาในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ปีชกาล พ.ศ. 2422 เขียนด้วยอักษรไทยในสมุดกระดาษเพลลา⁽¹⁾ ฉบับหนึ่ง และเขียนด้วยภาษาขอมปนไทยฉบับหนึ่ง⁽²⁾ เป็นเรื่องเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ทรงพระราชูทิศ พระราชทานที่ดินไร่นาอันเป็นของหลวงแก่พระสงฆ์แห่งพระพุทธศาสนา ใช้บำรุงวัดวาอาราม รวมทั้งผู้คนชายหญิงเพื่อเป็นผู้ปรนนิบัติพระสงฆ์ และทำไร่นาเพาะปลูกพืชผลบนพื้นดินที่ทรงพระบรมราชูทิศพระราชทาน

กฎหมายทั้งหลายของสมัยกรุงศรีอยุธยาคงใช้ตลอดมาจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2310 เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถกอบกู้เอกราชของชาติไทยกลับคืนมาได้ จึงสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีในปีเดียวกัน ตลอดรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี เข้าใจว่าคงใช้กฎหมายของสมัยกรุงศรีอยุธยาปกครองบ้านเมืองสืบต่อมา เพราะมีการศึกแทบจะไม่มีว่างวันตลอดรัชสมัย เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี และสถาปนากรุงเทพมหานครขึ้นเป็นเมืองหลวงของประเทศไทย เมื่อปี พ.ศ. 2315 พระองค์ก็ทรงปกครองบ้านเมืองโดยอาศัยตัวบทกฎหมายเมื่อครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าที่ยังเหลือตกทอดมาถึงสมัยของพระองค์ สำเนากฎหมายเหล่านี้เก็บรักษาไว้ในที่ 3 แห่ง ดังนี้คือ ที่ศาลหลวง หอหลวง และห้องเครื่อง แห่งละหนึ่งฉบับ กล่าวกันว่ากฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ตกทอดมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้นเหลืออยู่เพียงประมาณหนึ่งในสิบของกฎหมายทั้งหมดเท่านั้น ดังนี้ เมื่อมีปัญหาที่อาจทรงวินิจฉัยปัญหาต่าง ๆ

---

(1) กระดาษเพลลา เป็นกระดาษชนิดเหนียวคล้ายกระดาษข่อย แต่บางกว่า โบราณใช้เขียนหนังสือตัวดินสอ

(2) ได้มีการอ่านและแปลเรียบร้อยแล้ว ดู คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี *ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลับมาสยามอยุธยา ภาค 1* (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510).

โดยอาศัยมูลอำนาจอธิปไตยของพระองค์บ้าง หรืออาศัยคำบอกเล่าของผู้ที่เคยรับราชการอยู่ในขณะตุลาการแต่เดิมบ้าง บ้านเมืองก็สามารถดำรงเป็นปกติสุขจนถึง พ.ศ. 2347 (จุลศักราช 1166) จึงได้มีเหตุการณ์ที่มีความสำคัญต่อกฎหมายไทยอย่างยิ่ง คือ การประมวลกฎหมายตราสามดวง

สาเหตุของการประมวลกฎหมายครั้งนี้มาจากการร้องทุกข์ของนายบุญศรี ช่างเหล็กหลวง ความว่า เจ้าพระยาศรีธรรมราช ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลว่า นายบุญศรี ช่างเหล็กหลวง ร้องทุกข์กล่าวโทษพระเกษมและนายราชาอรธ เหตุเนื่องจากอำแดงป้อมภรรยา นายบุญศรี ฟ้องหย่า นายบุญศรี นายบุญศรีให้การแก่พระเกษมว่า อำแดงป้อมนอกใจทำชู้ด้วยนายราชาอรธ แล้วมาฟ้องหย่า นายบุญศรี นายบุญศรีไม่หย่า พระเกษมหาพิจรรย์ตามคำให้การของนายบุญศรีไม่ พระเกษมพูดจาแพะโลมอำแดงป้อมและพิจรรย์ไม่เป็นสัจไม่เป็นธรรมเข้าด้วยอำแดงป้อมแล้วคัดข้อความมาให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงปรึกษาว่า เป็นหญิงหย่าชาย ให้อำแดงป้อมกับนายบุญศรีขาดจากผิวเมียกันตามกฎหมาย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงทรงพระกรุณาตรัสว่า หญิงนอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่า ลูกขุนปรึกษาให้หย่ากันนั้นหาเป็นยุติธรรมไม่ จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังเอากฎหมาย ณ ศาลหลวงมาสอบกับฉบับหอหลวง ฉบับข้างที่ ได้ความว่า ชายหาผิดมิได้หญิงขอย่า ท่านว่าเป็นหญิงหย่าชายหย่าได้ ถูกต้องกันตรงกันทั้งสามฉบับ จึงทรงเห็นว่าทางฝ่ายศาสนาจักรนั้น พระไตรปิฎกพื้นเพื่อนิวบริด ก็ยังอาจอาราธนาพระราชาคณะทั้งปวงให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎกให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติได้ ดังนั้นทางฝ่ายราชอาณาจักรเมื่อกฎหมายพื้นเพื่อนิวบริด จึงควรที่จะชำระให้ถูกต้อง พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งคณะกรรมการชุดหนึ่ง ประกอบด้วยอาลักษณ์ 4 ลูกขุน 3 ราชบัณฑิต 4 จัดการชำระบทกฎหมายตั้งแต่พระธรรมศาสตร์เป็นต้นไป มิให้เนื้อความผิดเพี้ยนซ้ำกันจัดเป็นหมวดหมู่เข้าไว้ ดัดแปลงบทกฎหมายที่วิปลาสให้ถูกต้องตามความยุติธรรม เมื่อชำระเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงให้อาลักษณ์เขียนเป็นฉบับหลวง จำนวน 3 ชุด ประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ และบัวแก้ว อันเป็นตราประจำตำแหน่งสมุหนายก, สมุหพระกลาโหม และเจ้าพระยาพระคลังไว้เป็นสำคัญ ทั้งนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความถูกต้องแท้จริงของกฎหมาย และแสดงให้เห็นว่ากฎหมายนั้นมีอำนาจใช้บังคับตลอดทั่วราชอาณาจักร พร้อมทั้งมีบทห้ามมิให้ลูกขุนเชื้อฟังกฎหมายอื่นที่มีได้มีตราทั้งสามนี้ประทับอยู่ กฎหมายทั้งสามฉบับนี้เก็บไว้ที่ห้องเครื่องหนึ่งชุด หอหลวงหนึ่งชุด และที่ศาลหลวงหนึ่งชุด กฎหมายที่ได้เขียนขึ้นใหม่นี้ชุดหนึ่ง ๆ มี 41 เล่ม กล่าวกันว่ากฎหมายทั้งสามชุดนี้ในปัจจุบันเหลือเพียง 71 เล่มเท่านั้น

กฎหมายตราสามดวงมีคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นหลักในการบัญญัติกฎหมาย

กล่าวกันว่าคัมภีร์พระธรรมศาสตร์คือคัมภีร์ที่ผู้ทรงอิทธิฤทธิ์ หรือผู้มีอำนาจเหนือบุคคลธรรมดาแต่งเรียบเรียงขึ้น เป็นชุมนุมข้อบังคับหลักเกณฑ์ต่างๆตามความยุติธรรม กฎเกณฑ์เหล่านี้อยู่นอกกฎหมายทั้งปวง ดังนั้นจึงยอมใช้แก่มนุษย์ทั้งหลายที่อยู่ใต้อำนาจการปกครองของกษัตริย์ และกษัตริย์เองก็อยู่ภายใต้กฎหมายของพระธรรมศาสตร์ด้วย สภาพการณ์เช่นนี้คัมภีร์พระธรรมศาสตร์จึงมีศักดิ์เทียบเท่ากฎหมายรัฐธรรมนูญ กษัตริย์ของอาณาจักรไทยได้นำเอาคัมภีร์พระธรรมศาสตร์มาจากมอญมาเป็นหลักในการบัญญัติกฎหมายที่เรียกว่าพระราชศาสตร์มาตั้งแต่เมื่อครั้งสมัยสุโขทัยแล้ว ตามประวัติเดิมนั้นคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นของชาวฮินดู เขียนด้วยภาษามคธ⁽¹⁾ เป็นหนังสือในศาสนาพราหมณ์ มีผู้นำเข้ามาในประเทศไทยเขียนเป็นภาษารามัญ ไทยได้นำมาใช้เป็นหลักในการบัญญัติกฎหมายทั้งที่เป็นภาษารามัญ จนกระทั่งถึงเมื่อมีการประมวลกฎหมายในรัชกาลที่ 1 อำมาตย์ไทยไม่ใคร่รู้ภาษารามัญ จึงต้องแต่งคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นภาษาไทย⁽²⁾

ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ได้กล่าวถึงกำเนิดของคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ความว่ามีท้าวมหาพรหมองค์หนึ่ง ชื่อพรหมเทวะ จุดจากพรหมโลกแล้วมาปฏิสนธิกำเนิดในตระกูลมหาอำมาตย์ ซึ่งเป็นข้าบาทสมเด็จพระเจ้ามหาสมุทรราชา ครั้นอายุได้ 15 ปีก็เข้าแทนที่บิดา ต่อมาเห็นสัตว์โลกทั้งหลายได้รับความทุกข์ยากต่าง ๆ จึงมีความปรารถนาจะให้พระเจ้าสมุทรราชาตั้งอยู่ในทิศพิชราชธรรม จึงถวายบังคมลาออกไปบวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่าหิมพานต์ จำเรี่ยเมตตามากวนาจนได้อภิญญา 5 อรรหุสมบัติ 8 บริโภคพืชผลเป็นอาหาร มีเทพกนิกรินรี คนธรรม์เป็นบริวาร ต่อมาพระเทวะฤๅษีได้เสียเป็นผัวเมียกับกนิกรินางหนึ่ง จนเกิดบุตรสองคน คนแรกชื่อภักทธระกุมาร คนที่สองชื่อมโนสารกุมาร เมื่อบุตรทั้งสองเจริญเติบโต บิดาก็ให้บวชเป็นฤๅษี จำศีลภาวนาและรับใช้ปรณิบัติบิดามารดาจนกระทั่งบิดามารดาได้ตายจากไป ภักทธระดาบส จึงได้ละเพศฤๅษีไปรับราชการเป็นปุโรหิตสั่งสอนพระเจ้าสมุทรราชา มโนสารฤๅษีก็ตามพี่ชายออกไปทำราชการด้วย พระเจ้าสมุทรราชาจึงตั้งมโนสารให้เป็นผู้พิพากษา

(1) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า เดิมมอญได้มาเป็นภาษาสันสกฤต มีผู้แปลเป็นภาษามคธในประเทศไทย ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เรื่องเดิม* หน้า 17.

(2) *กฎหมายตราสามดวง*, เล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา) หน้า 8.

ครั้นอยู่มา มีชายสองคนทำไร่แดงใกล้กัน เมื่อปลูกแล้วเอาดินมาพูนเป็นถนนกั้นกลาง
เถาแดงจึงเลื้อยพาดผ่านข้ามถนนพินจนเป็นต้นเดียวกัน เมื่อแดงเป็นผล ชายทั้งสองคนต่างก็มา
เก็บแดง จึงเกิดการทะเลาะวิวาทด้วยต่างอ้างเป็นเจ้าของผลแดง ชายทั้งสองคนจึงพากันมาหา
มโนสารให้เป็นผู้ชี้ขาด มโนสารตัดสินว่า แดงอยู่ในไร่ของผู้ใด ผู้นั้นเป็นเจ้าของผลแดง ชายผู้หนึ่ง
ไม่พอใจในคำตัดสินของพระมโนสาร จึงอุทธรณ์คำตัดสินไปยังพระเจ้าสมมุตติราช พระองค์
จึงตรัสใช้อำมาตย์ผู้หนึ่งให้ไปพิจารณาคดีใหม่ อำมาตย์ผู้นั้นจึงเลิกต้นแดงขึ้นดู ตามปลายยอด
เอายอดแดงกลับมาไว้ตามต้น ชายทั้งสองคนต่างพอใจในคำตัดสินของอำมาตย์ผู้นั้น และประชาชน
ทั้งหลาย ต่างพากันตำหนิว่า พระมโนสารตัดสินคดีไม่เป็นธรรม พระมโนสารมีความเสียใจ
จึงหนีออกไปบวชเป็นฤาษี จำเรณูภาวนาจนได้ภิกษุญา 5 อรรจุสมบัติ 8 และมีความประสงค์
จะให้พระเจ้าสมมุตติราชทรงไว้ด้วยทศพิธราชธรรม 10 ประการ จึงเหาะไปยังกำแพงจักรวาล
เห็นบาลีคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นลายลักษณ์อักษรปรากฏอยู่ในกำแพงจักรวาล มีปริมณฑล
เท่ากายคชสาร พระมโนสารก็จดจำมาแต่งเรียบเรียงขึ้นเป็นคัมภีร์พระธรรมศาสตร์

การที่ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ได้แต่งเรื่องราวการกำเนิดของคัมภีร์พระธรรมศาสตร์
ว่า พระมโนสารเป็นผู้เหาะไปกำแพงจักรวาล ซึ่งไม่ทราบว่ายู่ที่ใด เพื่อจดเอาคัมภีร์พระธรรม-
ศาสตร์มาสั่งสอนพระเจ้าสมมุตติราชนั้น เป็นความประสงค์ของผู้เรียบเรียงคัมภีร์พระธรรมศาสตร์
มุ่งที่จะยกย่องว่าบทบัญญัติต่าง ๆ ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์มีที่มาจากอำนาจเบื้องสูง ไม่อยู่
ในบังคับของมนุษย์ หากแต่ยังมีอำนาจบังคับเหนือมนุษย์ทั้งปวงให้ต้องปฏิบัติตามบทบัญญัติ
ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ด้วย

หลักอินทภาษ

ในกฎหมายตราสามดวงเรื่องต่อจากพระธรรมศาสตร์ได้แก่หลักอินทภาษ หลักอินท-
ภาษเป็นคำสั่งสอนที่พระอินทร์มีต่อบุรุษผู้หนึ่งซึ่งมีหน้าที่เป็นตุลาการว่าการจะเป็นตุลาการที่ดี
จะต้องไม่มีมือคด 4 ประการ คือ ฉันทาคติ (รัก) โทสาคติ (โกรธ) ภยาคติ (กลัว) โมหาคติ (หลง)
และต้องตัดสินความตามพระธรรมศาสตร์โดยคลองธรรมอันเป็นจตุรัส ซึ่งหมายความว่า
พลิกยากไม่ใช่เป็นไปตามอารมณ์ของตุลาการ⁽¹⁾ การปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติตามคำสอนนี้มีผล
ต่อตุลาการผู้นั้นคือ ถ้าตัดสินความโดยปราศจากอคติ 4 ประการดังกล่าวแล้ว อิศริยยศและ
บริวารยศแห่งบุคคลผู้นั้นก็จะเจริญรุ่งเรืองเปรียบประดุจเดือนข้างขึ้น ถ้าผู้ใดตัดสินโดยมือคด
4 ประการดังกล่าว อิศริยยศและบริวารยศก็จะเสื่อมสูญไปเปรียบประดุจเดือนข้างแรม

(1) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิบูลย์, *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย* (พระนคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2512),
หน้า 38.

ที่ว่าให้ผู้พิพากษาปราศจากฉันทาคตินั้นหมายถึงให้ทำจิตใจให้ปราศจากความโลภ
อย่าเห็นแก่อำภิสสินจ้าง อย่าเข้าด้วยฝ่ายโจทก์หรือจำเลย เพราะเหตุจะได้ทรัพย์จากฝ่ายหนึ่ง
ฝ่ายใด แม้ว่าผู้ต้องคดีจะเป็นบิดามารดาก็ต้องทำใจให้เป็นกลาง

การทำใจให้ปราศจากโทษาคติ หมายความว่าอย่าตัดสินความโดยความโกรธพยาบาท
อาฆาต เพราะเห็นผู้นั้นเป็นปฏิปักษ์แก่ตน

การพิจารณาคดีโดยปราศจากภยากติ คือให้ผู้พิพากษาทำจิตใจให้มั่นคง ไม่หวั่นไหว
กลัวฝ่ายโจทก์หรือจำเลย เพราะเป็นผู้มีอำนาจราชศักดิ์ หรือเป็นผู้มีกำลังพวกพ้องมาก

การตัดสินคดีโดยปราศจากโมหาคติ หมายความว่าจะต้องตัดสินใจคดีด้วยจิตใจอันบริสุทธิ์
คดีใดควรแพ้กต้องให้แพ้ คดีใดควรชนะก็ให้ชนะ จะต้องเป็นผู้รอบรู้ในพระธรรมศาสตร์ จะต้อง
ไม่ตัดสินคดีด้วยความหลง

การตัดสินคดีโดยมีอคติ 4 ประการนี้นับว่าเป็นบาปอย่างยิ่ง กล่าวถึงแม้จะฆ่าสิ่ง
มีชีวิตไปเป็นพันเป็นหมื่น บาปกรรมนั้นก็ไม่ได้เท่ากับบุคคลที่บังคับคดีไม่เที่ยงตรง

การประมวลกฎหมายในรัชกาลที่ 1 มีกฎหมายลักษณะต่าง ๆ รวม 29 ลักษณะด้วยกันคือ

1. พระธรรมนูญ
2. หลักอรรถภาษ
3. กฎมณเฑียรบาล
4. พระธรรมนูญ
5. พระอัยการกรมศักดิ์
6. พระอัยการตำแหน่งนาพลเรือน
7. พระอัยการตำแหน่งนาหัวเมือง
8. พระอัยการบานแพนง
9. พระอัยการลักษณะรับฟ้อง
10. พระอัยการลักษณะพยาน
11. ลักษณะพิสูจน์ดำเนินาลุยเพลิง
12. พระอัยการลักษณะตระลาการ
13. พระอัยการลักษณะอุทธรณ์
14. พระอัยการลักษณะผิวเมีย
15. พระอัยการลักษณะทาส
16. พระอัยการลักษณะลักพา
17. พระอัยการลักษณะมรดก

18. พระอัยการลักษณะกู่หน้
19. พระอัยการลักษณะเบ็ดเสร็จ
20. พระอัยการลักษณะวิวาทดำตักัน
21. พระอัยการลักษณะโจร
22. พระอัยการลักษณะอาญาหลวง
23. พระอัยการลักษณะอาญาราชฎร์
24. พระอัยการลักษณะขบถศึก
25. กฎพระสงฆ์
26. กฎ 36 ข้อ
27. พระราชบัญญัติ
28. พระราชกำหนดเก่า
29. พระราชกำหนดใหม่

หลังจากที่มีการประมวลกฎหมายตราสามดวง 45 ปี นายโหมด อมาตกุล ซึ่งภายหลังเป็นพระยากสาปณ์ ได้พิมพ์ออกจำหน่ายเมื่อ พ.ศ. 2393 ในรัชกาลที่ 3 แต่ถูกทางราชการริบหมด ต่อมาในรัชกาลที่ 4 มีหมอสอนศาสนาชาวอเมริกันชื่อ ด.บ.บริดเลย์ ได้นำมาพิมพ์ โดยแยกเป็นสองเล่ม เล่มที่หนึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2405 เล่มที่สองพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2406 จึงนิยมเรียกกันว่า กฎหมายสองเล่ม หรือกฎหมายหมอบริดเลย์

ใน พ.ศ. 2444 กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้ทรงจัดพิมพ์บทกฎหมายตราสามดวงขึ้นอีก โดยทรงแยกพิมพ์เป็น 2 เล่มเช่นเดียวกัน แต่พระองค์ได้ทรงตัดเอากฎหมายที่ยกเลิกไม่ใช่แล้ว ออกเสีย และในท้ายเล่ม 1 ของหนังสือทรงจัดพิมพ์ส่วนเพิ่มเติมขึ้นอีกชื่อ กฎหมายลิลิต และ กรมศักดิ์สำเร็จ ส่วนที่พิมพ์เพิ่มนี้ความจริงเป็นเพียงคำอธิบายกฎหมายเท่านั้น หนังสือที่ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงจัดพิมพ์ขึ้นนี้นิยมเรียกกันว่า “กฎหมายราชบุรี”

ในปี พ.ศ. 2482 ทางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และการเมือง ได้พิมพ์กฎหมายตราสามดวงขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งนี้เป็นการตัดจากตัวบทบัญญัติซึ่งได้ชำระสะสางขึ้นในสมัย รัชกาลที่ 1 ให้ถูกต้องตามอักขรวิธีที่ใช้ในต้นฉบับ เพื่อให้ผู้สนใจกฎหมายตราสามดวงได้ใช้เป็น เครื่องมือในการศึกษาค้นคว้าโดยไม่ไปค้นต้นฉบับเขียนเดิม⁽¹⁾

(1)ดูคำนำของผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัย และคำนำของผู้จัดพิมพ์, *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515) หน้า ก-ฎ.